

भारतीय सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या साहित्याचा प्रबोधनात्मक प्रभाव : एक अभ्यास

सौ. प्रज्ञा अ. भगत

ग्रंथपाल

भवभूती महाविद्यालय, आमगाव जि. गोंदिया.

श्री. अरविंद अ. भगत

ग्रंथपाल

मनोहरभाई पटेल कला व वाजिणज्य महाविद्यालय, सालेकसा

सरांश:

प्रस्तुत लेखामध्ये क्रांतीज्योती सावित्रीबाई यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान या बरोबरच त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याचा, त्याकाळी असलेल्या सामाजिक व्यवस्था वपरंपरा त्यांच्यावर झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. सावित्रीबाई यांचा साहित्याचा अभ्यासामध्ये एक गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे, आधी केवळ मनोरंजनासाठी साहित्य निर्मिती केली पण सामाजिक स्थिती पाहून त्यांचा परिस्थितीनुसार त्यांच्या साहित्यामध्ये अमुल्य ग्रह्य असे बदल दिसून येतात.

प्रस्तावना :-

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे नाव जरी उदरगारले तरी महान त्यागाची जननी म्हणून संपूर्ण भारतीय यांच्या समोर त्यांची मूर्ती मनात उभी होते. जेव्हा संपूर्ण भारतामध्ये स्पर्श-अस्पर्श, उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, वर्ण भेद हा भेदभाव उफाळून आला होता, त्याकाही या महान क्रांतीज्योतीचा उदय झाला होता. भारतातील सामान्य वर्ग हा दोन्ही बाजूनी पिसला गेला होता, एका बाजूनी ईंग्रज तर दुसऱ्या बाजूनी सनातनी वृत्ती शोषण करित होती. सामान्य वर्ग हताश झाला होता, कारण दोन्ही वर्ग शोषण फक्त अज्ञान व अशिक्षित यामुळे करत होते. सामान्य वर्गाला याची जाणीव असून सुद्धा ते अज्ञानामुळे प्रतिकार करू शकत नव्हते. मनामध्ये प्रचंड उद्यान धर्माविषयी अनामिक भीती यामुळे सामान्य माणसाला केवळ दोन वेळचे खायला अन्न हीच प्राथमिकता होती, ही बाब महात्मा जोतीबा फुले यांच्या लक्षात आली. महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी ठरवले कि जो पर्यंत सामान्य माणूस जागरूक होत नाही, त्याला परिस्थितीची जाणीव होत नाही, जो पर्यंत तो पेटून उठत नाही. तो पर्यंत ह्या स्थितीमध्ये सुधारणा होणार नाही.

जेव्हा कोणताही महान पुरुष समाजामध्ये सुधारणा करण्याचे ठरवतो, तेव्हा प्रथम विरोध त्याला आपल्या समाजाकडून होते. जेव्हा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले जनसामान्य मध्ये नवक्रांतीची मशाल घेऊन अज्ञान दूर करत होते तेव्हा त्यासाठी त्यांना गृहत्याग ही करावा लागला. आज जी समाजामध्ये स्थिती आहे स्त्री आज अबला न राहता तिचे एक स्वतंत्र अस्तित्व आहे. समाजामध्ये तिला मान सन्मान आहे. आज स्त्री सशक्त आहे, प्रत्येक क्षेत्रामध्ये ती अग्रगण्य आहे, याचे

संपूर्ण हे श्रेय फुले जोडप्याला जाते. शिक्षण जो पर्यंत मोफत होणार नाही, जो पर्यंत शिक्षणामध्ये स्त्री-पुरुष भेदभाव राहणार तो पर्यंत सामाजिक बदल होणार नाही हे महात्मा ज्योतीबा फुले यांना ज्ञान होते, म्हणून त्यांनी सामाजिक व्यवस्थेवर घत करण्याचे ठरवले व त्यासाठी त्यांनी शिक्षण हे साधन निवडले. भिडे वाड्या मध्ये त्याची त्यांनी मुहूर्तमेढ रोवली व येथून खरी स्त्री शिक्षण पासून सुरुवात झाली, व आज त्याचे प्रगत रूप आपल्याला पाहायला मिळत आहे. सामाजिक परिवर्तनाचा इतिहासातील ही अग्रणी जोडी, एकमेकांचे विचार सांभाळून चालणारी जोडी महात्मा फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनचे जे ध्येय होते, जे स्वप्न होते ते साकार करण्यास सावित्रीबाईंचा वाट होता, ज्या महान स्त्रीच्या बलिदानामुळे आजचे वैहाव प्राप्त झाले आहे त्या जननीला स्त्री विसरत चालली आहे ही आजची शोकचिंता आहे. प्रस्तुत लेख मध्ये क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांची साहित्याचा व रचित काव्याचा सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात कसा परिणाम झाला या बाबत चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

शैक्षणिक व सामाजिक योगदान :-

सातारा जिल्हातील नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील आणि लक्ष्मीबाई या दांपत्यांचे पहिले अपत्य सावित्रीबाई या होत. सामाजिक रूढी व परंपरा नुसार सावित्रीबाईंचे वयाच्या नवव्या वर्षी तेरा वय वर्ष असलेल्या ज्योतीबाशी विवाह झाला. कमी वयामध्ये लग्न झाल्यामुळे मनाची होणारी घालमेल, सासरची जवाबदारी यामुळे त्या प्रचंड अस्वस्थ होत्या, पण योग्य जोडीदार असेल तर प्रत्येक संकटावर मात करता येते हे या जोडप्यापासून समाज शिकू शकतो. समाजा मध्ये शैक्षणिक जागृती केली तरच सामाजिक बदल होईल व ते करायचे असेल तर स्वताच्या घरापासून सुरु करणे आवश्यक होते. प्रथम केले

नंतर सांगितले या वृत्तीला त्यांनी अवलंबिले. महात्मा फुले यांनी सावित्रीबाईंचे प्राथमिक शिक्षण त्यांनी घरी दिले व नंतर १८४६ च्या शैक्षणिक वर्षात शिक्षकेच्या ट्रेनिंग कोर्सच्या तिसऱ्या वर्गात मिचेल बाईंच्या अध्यापन विद्यालयात झाला. चौथ्या वर्गात प्रवेश घेतला, व १८४७ मध्ये प्रशिक्षित शिक्षिका म्हणून बाहेर पडल्या. १८४८ मध्ये भिडे वाड्यामध्ये त्यांनी अध्यापन च्या कार्यालया सुरूवात केली. पण ज्या वाड्यामध्ये शिक्षणाची सुरूवात झाली व आता त्या वाड्याची पडझड झाली.

अध्यापनाचे पवित्र कार्य करित असताना त्याकाळी असलेली दुषित मानसिकता टोकाला पोहचाली होती, केवळ माती, शेन फेकून समाधान न झाल्यामुळे काही सखः कंटकांनी तर अंगावर हाथ हि घालण्याचा प्रयत्न केले पण जोतीबासारखा काणखर जीवनसाथी सोबत असता त्यांच्या दुषित हेतू सफल झाला नाही. जोतीबा करित असलेले स्त्री शिक्षणाचे कार्य हे आपल्या स्त्री जातीचे उद्धाराचे कार्य आहे हे सावित्रीबाईंनी जाणले होते. शिक्षण या स्वरचित कवितेत त्या लिहितात.

“ शूद्रांना सांगण्याजोगा आहे

शिक्षण मार्ग हा

शिक्षणाने मनुष्यात

पशुत्व हटते पहा.”

समाज हा पूर्णपणे सामाजिक चाली रूढी, परंपरा याने पोखरून गेलेला होता. त्याकाळी स्त्री शिक्षित नव्हती म्हणून तिला समाज तिला समान वागवणुक देत नाही हे सावित्रीबाई नि जाणले होते. ती जर शिकली तर तिला तिच्या अधिकाराची जाणीव होईल तरच ती पुढील पिढी संस्कारी, सुशिक्षित घडवू शकेल. स्त्री जर सुशिक्षित व कर्तबगार झाली तर तिच्या पोटी गुणवान अधिकाराची जाणीव होईल तरच ती पुढील पिढी संस्कारी, सुशिक्षित घडवू शकेल. स्त्री जर सुशिक्षित व कर्तव्यगार झाली तर तिच्या पोटी गुणवान, बुध्दिवान वकर्तगार निपजतीजल. बालविवाह तत्कालीन मोठी समस्या होती, हजारो कोवळ्या मुली या प्रथेला बळी पडत चालल्या होत्या. वयाने मोठ्या असलेल्या व्यक्तीशी विवाह व नंतर अचानकपणे आलेले विधवा पणामुळे ती कोवळी कळी समाज व्यवस्थेमुळे कुस्करल्या जात होती. पुनर्विवाहची समाजात मान्यता नव्हती, बालवयात मंगळसूत्र तोडून, कुंकू पुसून नंतर न्हवी कडून डोक्यावरचे केस काढले जाई, हि प्रथा बंद व्हावी या करिता सावित्रीबाई फुले मुंबई-पुणे येथील न्हावी यांचा संप घडून केशवपनाच्या चालीस पायबंद घातला. २८ जानेवारी १८५३ रोजी बाल हत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. विधवा विवाह, प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण, बालहत्या, कुमारी माता, स्त्री अत्याचार अश्या सामाजिक प्रश्नावर त्यांनी आपले लक्ष केंद्रित केले पण त्यांच्या अंगी असलेले कवित्वचा गुण त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हता.

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई साहित्यिक योगदान :- जे न पाहे रवी ते पाहे कवी असे आपण नेहमीच ऐकतो, वाचतो हे खरच सत्य आहे. सावित्रीबाईंचे वैचारिक साहित्य तत्कालीन समाज व्यवस्थेचा आरसा होता. समाजामध्ये असलेला असंतोष, अज्ञान, अशांतता, उच्च-नीच, वर्णभेद, स्त्री-पुरूष भेदभाव त्यांनी आपल्या काव्याच्या रूपाने त्यांनी मांडला आहे. सामाजिक कार्य सांभाळत सावित्रीबाईंनी तीन पुस्तके लेखन केले.

१. 'काव्यफुले'

२. बावनकशी सुबोध रत्नाकर'

३. पितरपुरण

१. 'काव्यफुले' प्रथम काव्यसंग्रह १८५४ साली लिहिला व तो शिळा प्रेस द्वारे प्रकाशित करण्यात आला. काव्यफुले या कविता संग्रहच्या मुख्य पृष्ठावर खूपच आकर्षक असून चारही बाजूनी विविध फुलाची चौकट असून मध्यभागी कैलाश पर्वतावरील शंकर पार्वतीचे चित्र आहे. चित्राच्या खालील बाजूस मध्यभागी फुलाच्या आकारात 'रचयित्री सावित्री जोतीबा' व मध्यभागी इ.स. १८५४ अशा सालचा ही उल्लेख आहे. 'काव्यफुले' मधल्या कवितेचा क्रम हा प्रास्तविका, अपर्निका, शिवप्राथना, शिवस्त्रोत, स्वागतपर पद्य, ईश्वर स्तवन आदी कवितांचा समावेश आहे. काव्यफुले या कविता संग्रहात एकूण एकेचाळीस कविता असून साहित्यकांनी त्याची वर्गवारी सात विभागामध्ये केली आहे, ती खालील प्रमाणे

१. निसर्ग विषयक २. सामाजिक ३. प्राथनापर
४. आत्मपर ५. काव्यविषयक

६. बोधपर

७. इतिहासविषयक

“फुलपाखरू व फुलाची कळी” या कवितेमध्ये मानवी स्वार्थ मनाचा वैध येथे घेतला आहे. या प्रकारामध्ये सावित्रीबाई फुले यांनी मानवी जीवनात सदभावनाचा पर्जन्याचा दुष्काळ आहे अशी खंत ही खालील कवितेतून व्यक्त केली आहे, सावित्रीबाई म्हणतात की नुकतीच उमळू लागलेली कळी देखण्या फुलपाखरावर अनुरक्त होते, पण स्वार्थी फुलपाखरू तिला फक्त उपयोग सावित्रीबाई फुले यांचे साहित्य हे मानवतावादी होते, साहित्याच्या माध्यमातून त्यांनी लोक जागृती करणे हा प्रमुख उद्देश त्यांचा लेखनातून दिसून येतो. १८५४ साली जेव्हा सावित्रीबाई यांनी काव्यफुले काव्यसंग्रहाची निर्मिती केली तेव्हा त्यावेळीची परिस्थिती हि खूप वेगळी होती. स्त्री ला केवळ घरघुती कामाशिवाय कोणत्याच अतिरिक्त कामाला मान्यता

नव्हती. त्या प्रतिकूल परिस्थिती मध्ये सावित्रीबाईनि मराठी काव्याचा पाया रचला. सावित्रीबाईची कुठलीही अशी साहित्याची कोणतीच अशी पार्श्वभूमी नव्हती, केवळ समाजामधला अन्याय, विषमता, अद्यान पाहून लोक जागृतीसाठी ही रचना केली असे लक्षात येते. जाईचे फुलख गुलाबचे फुल, पिवळा चाफा, जाईची कळी, मानव व सृष्टी अशी निसर्ग काव्याची निर्मिती सावित्रीबाईनी केली. समाजात अंधश्रद्धेचा वाढता पगडा पाहून सावित्रीबाईना खूप दुःख झाले, तेव्हा 'त्यास मानव म्हणावे का' या कवितेच्या माध्यमातून समाजाच्या दृष्टीकोन परिस्थितीचे कथन त्यांनी केले आहे.

“ज्ञान नाही विद्या नाही
ते घेणेची गोडी नाही
बुद्धी असुनी चालत नाही
त्यास मानव म्हणावे का”

मनुष्याच्या प्रगतीस मुख्य अडचण त्याचे असलेले अज्ञान, त्याची ज्ञान अर्जित न करण्याची मानसिकता होय, मनुष्याला निर्मिकाने बुद्धी दिली आहे पण ज्ञान अर्जित करून त्या बुद्धीला चालना देण्याचे काम तो करत नाही. सावित्रीबाई चे साहित्य समस्त मानव जाती साठी मार्गदर्शक आहे, त्यामध्ये त्या साहित्याला अनुभवाची साथ आहे, आधी त्यांनी व्यक्तिगत आयुष्यामध्ये अवलंबिले नंतर जगाला सांगितले

२. ' बावनकशी सुबोध रत्नकार— दीर्घकाव्याचे स्वरूप धारण केलेला हा काव्यसंग्रह महात्मा फुले यांच्या निधनानंतर सन १८९१ साली रचलेल्या आणि १८९२ साली प्रकाशित झालेल्या या काव्याचे प्रकाशक नारोबाबा शास्त्री महाघट हे असून रोजी अमरावती जिल्हयातील करजगाव येथे सत्यशोधक समाजाचे स्वामी लक्ष्मण शास्त्री यांचे घरी प्रकाशित केला', असा मजकूर आहे. या काव्याच्या अंती, 'मिती शुक्त पक्ष १८९३, रात्री २ वाजून २०मिनिटांनी ही पोथी लिहून पुरी केली' अशी नोंद असून त्याच्या खाली सावित्री जोतीबा फुले. द. खु. अशी सही आहे. १८९० नंतरचा काल हा सावित्रीबाई च्या जीवनातील संघर्षमय काळ होता कारण १८९०मध्ये महात्मा जोतीबा फुले यांची जीवनज्योती मालवली आणि त्यांचा मोठा आधार हिरावला गेले पण अश्या काळामध्ये त्या डगमगल्या नाही आणि त्यांचे सामाजिक कार्य निरंतर सुरू ठेवले. १९९२ साले 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर'

हा महात्मा जोतीबा फुले यांच्या जीवनावर चा पद्यात्मक चरित्र प्रकाशित झाले. या काव्य रचनेचा हेतू ज्योतीरावांचा गौरव करणे, असे प्रथम दर्शनी जरी आढळत असले तरी सखोल चिंतनात असे जाणवते की याही रचनेची निर्मिती प्रबोधनासाठीच झाली आहे. ५२ कडव्याच्या या काव्याचे सहा भागात विभाजन असून त्यातील उपोद्धांत या भागात काव्यारचनेसाठी निवडलेल्या वृत्ताची माहिती देतात. या काव्य संग्रहातील दुसऱ्या सिध्दांतात या भागात दृष्य लोंकाच्या कार्याचा, शौर्याचा गौरव, आर्य संस्कृतीचा अनाचार, अत्याचार, शिवशाहीचा गौरव तर तिसऱ्या भागात पेशवाईचा अनागोंदी कारभार यांचा आलेख रेखाटला आहे.

चिमा शोर माता पिता गोविंदाजी
त्याच्या कुशी जन्माला जोतीबाजी
सती धन्य माता यती धन्य पीता

त्या वंदिते आदरे जोतीकांता

॥३४॥

त्या नंतर आंगलाई या भागात शिक्षण, सुधारणा या बाबत माहिती देऊन त्याच्या पुढील भागात जोतीरावांच्या कार्याबद्दल माहिती दिली आहे.

३. **पितरपुरण :-** मध्ये पितृकुलातील आप्ता विषयी आपले भाव सावित्रीबाईनी व्यक्त केले आहे. या ग्रंथा विषयी फारशी अशी माहिती अस्तित्वात नाही. पण आपले माहेर विषयी च्या भावना या काव्यामध्ये सावित्रीबाई यांनी व्यक्त केल्या आहे.

निष्कर्ष :-सावित्रीबाईच्या शैक्षणिक कार्याचे मूल्यमापन करतांना काही महत्वपूर्ण बाबींकडे लक्ष वेधावे लागते. अत्यंत विपरीत आणि प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये त्यांनी केलेली कामगिरी ही नेत्र दिपक अशीच होती वयाच्या २३ वर्षी त्यांनी लिखानला सुरुवात केली. महात्मा फुले यांचे लाभलेले पाठबळ हे त्यांच्या साहित्याच्या यशाचे गमक होते. काव्य बरोबरच त्यांनी महात्मा फुले यांना लिहलेली पत्रे हि सुध्दा मानव जातीस विचार करण्यास लावतात. परंतु आता स्थिती मध्ये सुधारणा झाली असे म्हणता येणार नाही कारण ज्या सावित्रीने सामाजिक बदल व्हावा यासाठी शेन, मातीचा मारा सहन केला. त्यांना येशोचीत असा मान, सन्मान मिळाला नाही. ज्या शाळेमध्ये शिक्षणाची मुहूर्तमेठ रोवली त्या शाळेची स्थिती गंभीर आहे. प्रस्तुत लेखा मध्ये सावित्रीबाई यांचा साहित्य कसे मानव जातीला

मार्गदर्शक व प्रेरणादायी आहे हे सांगण्याचा छोटसा प्रयत्न केला गेला आहे.

संदर्भ :-

१. लोकराज्य (सावित्रीबाई फुले विशेषांक) १ जानेवारी १९९६, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
२. उगले जी.ए. (२००७) सावित्रीबाई फुले, सांकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पाचवी २०१८

३. जुलामे, सुनंदा (२०१४) क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, सांकेत प्रकाशन, नागपूर.
४. सावित्रीबाई फुले, समग्र वाडमय, संपदाक डॉ. मा.गो. माळी, सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई द्वितीय आवृत्ती-१९९८.
५. सावित्रीबाई, देशातील पहिल शिक्षिका लेख - देशोन्ती.

